

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

КОМИТЕТ НАУКИ

ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ
И РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ
СТРАТЕГИЯСЫ КОНТЕКСТІНДЕ ҚОҒАМНЫҢ
МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ**

**ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ И ЦЕННОСТЕЙ
ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИИ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА**

Алматы
2022

УДК 323/324(574)(035.3)
ББК 66.3 (5 Каз.)
Қ 17

*Рекомендовано Учёным советом Института философии,
политологии и религиоведения КН МНВО РК*

Редакционная коллегия:

С.Т. Сейдуманов, академик НАН РК,
доктор социологических наук, профессор, (*отв. редактор*)
С.Е. Нурмуратов, доктор философских наук, профессор;
Г.К. Курмангалиева, доктор философских наук, доцент

Қ 17 Қазақстанның тұрақты даму стратегиясы контекстінде қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу: ұжымдық монография. (Исследование культуры и ценностей общества в контексте стратегии устойчивого развития Казахстана: коллективная монография). – Алматы: ИФПР КН МНВО РК, 2022. – 397 с.

ISBN – 978-601-08-2701-1

Научная программа ставит перед собой целью комплексное исследование социокультурных, политических, мировоззренческих предпосылок, факторов и условий развития культуры и ценностей в условиях модернизации казахстанского общества и разработка практико-ориентированных рекомендаций по вопросам культуры, институализации духовно-нравственных и политических ценностей в контексте устойчивого развития Казахстана. Основная идея научной программы заключается в раскрытии инновационного потенциала современной культуры и ценностей казахстанского общества, способных стать опорой в обновлении нации и показать их значение и роль в обеспечении устойчивого и стабильного развития Казахстана в новых реалиях современного мира. Научные результаты программы внесут определенный вклад в реализацию стратегии страны по строительству Нового Казахстана.

**Ұжымдық монография №OR11465461 «Қазақстанның тұрақты даму стратегиясы контекстінде қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу» тақырыбындағы ғылыми бағдарлама аясында жасалынды.*

**Коллективная монография создана в рамках научной программы №OR11465461 «Исследование культуры и ценностей общества в контексте стратегии устойчивого развития Казахстана».*

**УДК 323/324(574)(035.3)
ББК 66.3 (5 Каз.)**

ISBN – 978-601-08-2701-1

© РГП на ПХВ «Институт философии, политологии и религиоведения» КН МНВО РК, 2022

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

КІРІСПЕ ОРНЫНА. Жаңа Қазақстанды құру жағдайындағы мәдениет пен құндылықтарды зерттеудің өзекті қырлары <i>(Сейдүманов С.Т., Нұрмұратов С.Е.)</i>	6
І. Историко-философские и социокультурные аспекты исследования культуры и ценностей казахстанского общества	
1.1. Анализ вклада тюрко-казахской философской традиции в формирование культуры и ценностей общества в контексте стратегии устойчивого развития Казахстана <i>(Барлыбаева Г.Г.)</i>	16
1.2. Аксиологические и цивилизационные ресурсы процветания современного общества: к проблеме гендерного статуса <i>(Аязбекова С.Ш.)</i>	23
1.3. Түркі-қазақ философиялық дәстүріндегі еркіндік құбылысының айшықталуы <i>(Нүсіпова Г.И.)</i>	33
1.4. Түркілік рухани-құндылықтардың қазақ мәдениетін дамытудағы маңызы <i>(Қоңырбаева К.М.)</i>	44
1.5. Түркі-қазақ философиялық ойының контекстіндегі рухани құндылықтар <i>(Кельдинова А.Б.)</i>	60
1.6. Ұлттық мәдени мұраның рәміздік мәні және эстетикалық қырлары <i>(Мейрманов А.Д.)</i>	73
1.7. Культурно-ценностная парадигма Казахстана в контексте устойчивого развития общества (на материалах социологического исследования) <i>(Қурманғалиева Г.К., Коянбаева Г.Р.)</i>	94
1.8. Здоровье нации как ценность культуры <i>(Соловьева Г.Г., Рахметова Ж.А.)</i>	104
1.9. Экология культуры и устойчивое экоразвитие РК: теоретические и политико-правовые основания <i>(Сартаева Р.С.)</i>	131

1.10. Культурная идентичность в условиях гибридной реальности (<i>Шайдулина Д.Р.</i>).....	158
--	-----

II. Политологические аспекты исследования культуры и ценностей Нового Казахстана

2.1. Демократизация как фактор национального строительства и суверенитета Казахстана в условиях трансформации мирового порядка (<i>Кадыржанов Р.К.</i>).....	172
2.2. Устойчивое развитие государства и общества в контексте глобальных мировых процессов (<i>Бижанов А.Х.</i>).....	196
2.3 Перспективные ценности и особенности политической культуры «Второй Республики» (<i>Амребаев. А.</i>).....	207
2.4 Ценностные основания политической культуры казахстанского общества в контексте диалога власти и населения (<i>Шайкемелев М.С.</i>).....	215
2.5 Аксиология политической культуры: мировоззренческие основания и концептуально-методологический аппарат анализа (<i>Дунаев В.Ю., Курганская В.Д.</i>).....	234
2.6 Процесс инситуционализации политической культуры Казахстана: внутренние процессы и международный контекст (<i>Исмагамбетов Т.</i>).....	258

III. Вопросы религиозного сознания в условиях трансформации общества

3.1 Религиозные ценности: концепты, сущность и роль в процессах духовной консолидации казахстанского общества (<i>Косиченко А.Г.</i>).....	274
3.2. Ценности религиозной культуры: устойчивость и трансформация (<i>Сейтахметова Н.Л.</i>).....	295
3.3 Особенности казахстанского ценностного дискурса (опыт социологического измерения) (<i>Бурова Е.Е.</i>).....	305

3.4 Рухани құндылықтар жүйесіндегі дінаралық сұхбаттың рөлі мен маңызы (қазақстандық үлгі мысалында) (<i>Сатершинов Б.М., Шағырбай А.Д.</i>).....	316
3.5 Қазақстанның дәстүрлі діни-мәдени құндылықтарының қоғамның дүниетанымдық негіздерін қалыптастырудағы маңызы (әлеуметтанулық зерттеу негізінде) (<i>Тоқтарбекова Л.Н., Алтайқызы А.</i>).....	340
3.6. Вежливость как элемент культуры (<i>Касабекова Е.К.</i>).....	356
3.7. Болашақтың жарқын болуы ұлттық құндылықтарда (<i>Бейісбаев С.Е.</i>).....	368
IV. Международные контакты в сфере изучения культуры и ценностей.....	377
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	392

7. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
8. Ш.Ш. Уәлиханов Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1961, I том, 777 б.
9. Баласағұн Ж. Құтты білік / Көне түркі тілінен ауд. және алғы сөзі мен түсінік. жазғ. А.Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
10. Егеубаев А. Жүсіп Баласағұн. – Алматы: Арда, 2005. – 311 б.
11. Кононов А.Н. Махмуд Кашгари и его «Диван лугат ат-тюрк» // Советская тюркология. – ку. – 1972. – № 1. – С.12.
12. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ат түрік). – Алматы, 1993. – 345 б.

1.5. Түркі-қазақ философиялық ойының контекстіндегі рухани құндылықтар (Кельдинова А.Б.)

Қазақ философиясы – түркі философиясының бір құрамдас бөлігі бола отырып, бүгінгі күнге дейін өзекті болып келе жатқан бірқатар рухани құндылықтарды, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды бойына сіңірді. Түркі халықтардың мәдениеті өзінің жеке басын жоғалтпай, үнемі өзгерістер мен қайта құру жағдайында болды. Көшпенділер тұрақты қозғалыста бола отырып, өмірді оның өзгермелілігі мен тұрақсыздығында сезінді, бұл тұрмыста, сенім, сана, дәстүр, нанымда көрініс тапты. Көшпенділер материалдық құндылықтарға аса мән бермеген. Олар үшін адамгершілік құндылықтар мен рухани әлем маңызды екенін атап өткен маңызды. Кең мағынада, «құндылық – бұл өркениет жағдайында қалыптасқан және адамдар тікелей бастан кешіретін, олардың мәдениеттің әмбебап үлгілеріне және әр адамның болашақты жобалау, басқаша бағалау және өткенді есте сақтау қабілетіне байланысты болатын шекті мүмкіндіктерге деген көзқарасының формасы» [1].

Қазақ философиясының өз бастауын түркі философиядан алатыны сөзсіз. Бұл ретте түркі-қазақ философиясы гуманистік мазмұнға толы болды, адамның басқа адамға құрметпен, қонақжайлылықпен қарым-қатынасына негізделген, өзімшіл индивидуализмнен және әлем мен адамға тұтынушылық көзқарастан айырылған тұрақты рухани-адамгершілік ұғымдар да осыдан сақталған. Онда әлем мен адамның бірлігі, оның табиғи әлеммен

және басқа адамдармен толерантты және адамгершілік қатар өмір сүруі, табиғи ғаламды мейірімді қабылдау идеялары қазіргі заманға сай әр түрлі формада көрініс тапты.

Өз кезегінде, заманауи түркі-қазақ философиясы – бұл қоғамдық сананың ұлттық түрі, өмір мен ғылымның ортақ қағидаттары, адам мен әлем арасындағы өзара қарым-қатынас доктринасы, табиғаттың, қоғам мен дүниетанымның жалпы тәртібінің заңдары туралы ғылым саласы. Қазақ халқының даналығы саласында ол әлем мен адамның дүниетанымын дамытудың тарихи қалыптасқан жүйесін қамтиды.

Қазақ халқы жоғары құндылықтарға ұмтылған түркі халқы. Түркі халықтары үшін дәстүр – өмір мәдениетінің ажырамас бөлігі. Түркі халықтардың құндылықтары уақыт өте келе сөзсіз өзгеріске ұшырайды, ғалымдар оны әлеуметтік қайта құру деп атайды. Сонымен қатар, көптеген ғасырлар бойы сақталған құндылықтар да бар. Заман талабына сай, бастысы XIX ғасырға сәйкес келетін түркі-қазақ мәдениетіне ортақ кейбір салт-дәстүрлер, құндылықтар туралы сөз қозғайтын болсақ:

Қазақ халқының көптеген салт-дәстүрлері бар, олар түркі бауырларынан беріліп, әлі де өз әлеуетін жоғалтпаған. Қазақстан аумағы-түркі халықтарының бесігі, сондықтан қазіргі қазақтарда түркі дәстүрлері белсенді қолданылады. Бұл үдерістің айқын бейнесі ретінде келесі мысалдарды келтіре аламыз: Біріншіден, бала шашты тәжге өсіріп, моншақтарды тоқып жатқанда, бұл жаман көзден және бүлінуден қорғайтын әдет ретінде саналған. Тарихта Наурызбай батырдың ұзын шаш өрімі болғандығы жазылған. Тағы да «ақ құйып шығару» дәстүрі бар. Қазақтар «ақ» деген сөзді сүт өнімдерін атайды, бұл дәстүр ежелгі көшпеліліктен бастау алып, қазақ халқының достығын көрсетеді. Алтыбақан ұлттық ойыны мен «төр», яғни сыйлы қонақты жоғары отырғызу салты бізге түріктерден жеткен.

Қазіргі кезеңдегі түркі дәстүрлерін қазақтың менталитетінде сақталуы өзекті феномен. Түркі мәдениеті құндылықтарының ерекшелігі – руханилыққа бет бұруы, ал мыңжылдық тарихтың арқасында орныққан дін, Құдай, ақиқат, Отанға деген сүйіспеншілік пен қызмет, әділдік, бостандық және басқа да рухани құндылықтар

біздің қазіргі қоғамымыз үшін де дәстүрлі болып қалған. Сонымен қатар, барлық түркі халықтарын ұлттық мәдениетті сақтауға деген ұмтылыс біріктіреді. Алайда қазақтар басқа түркі халықтарына қарағанда көшпелі өмір салтын ұзағырақ жалғастырған. Бұл қазіргі қазақ халқында қалыптасқан менталитетке әсер етті. Әрбір қазақ құрметті қонаққа дастархан жайуға әрдайым дайын екені бұның айқын көрінісі деп есептеуге болады.

Қазіргі қазақтар «ұят» сөзін жиі қолданады. Әрбір отбасы балалардың қадір-қасиетіне қамқорлық жасайды, ұстамдылық пен қарапайымдылықты сіңіреді. Мұндай тәрбие үлгісі балаларды ересек өмірге дайындап, нағыз «батырларды» өсіргісі келетін көптеген түркі халықтарға тән.

Қазақтар түркі халықтарымен туыстық байланысты сезінеді, сол себептен қазақтар мен түркі халықтарының басқа да өкілдері арасындағы некелер жиі кездеседі. Осыған түрткі болған – ортақ дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен діл. Көптеген әдет-ғұрыптар қазіргі заманға сай өзгерсе де, өз мәнін өзгерткен емес. Осы күнге дейін жеткен негізгі түркі-қазақ халқының рухани құндылықтары ретінде келесілерді көрсете аламыз:

Бостандық құндылығы. Ежелгі дәуірде кез келген қазақ отбасы көшпелі өмір салтын ұстанған. Бір күннің ішінде олар өз киіз үйлерін жинап, басқа ауылға немесе шексіз далаға аттанды. Бұл бостандық құндылықтарының бастау алған алғышарты деп түсінеміз.

Өзара көмек көрсету құндылығы. Егер біреуге көмек керек болса, бүкіл ауыл көмекке жүгінді. Қандай көмек болмасын – үй салу, тамақтандыру немесе жұттан кейін жаңа мал өсіру. Олар бәріне және әрқашан қол ұшын соза білген.

Қонақжайлылық құндылығы. Қазақ-түрік дәстүрлері мен салттарына сай, кез келген саяхатшы түнде келіп, жылы қарсы алынған.

Үлкендерге құрмет көрсету құндылығы. Оны ұрпақты байланыстыруға мүмкіндік беретін оң сапа деп айқындаймыз. Үлкендерге деген құрмет әрқашан қазақ халқында бірінші орында болды. Қазақтар әрдайым аға буынмен ақылдасып, дана сөзбен көмек сұрайды.

Сонымен қатар, қазақтарда рухани құндылықтар жүйесінде әрқашан отбасы мен туыстық маңызды орын алады. Барлық аталған құндылықтар бүгінгі күнге дейін сақталып, заманауи шындыққа бейімделді. Қазіргі Қазақстан – бірегей тарихы мен мәдениеті бар табысты көпұлтты мемлекет, тәуелсіздік алғаннан бері ол орнықты саяси жүйеге, қоғамдық тұрақтылыққа және этносаралық және конфессияаралық қатынастардың үйлесімді жай-күйіне ие болды.

Дини құндылықтар тақырыбына келетін болсақ, түркі-қазақ ойшылдарының аксиологиялық мәселелері исламмен, оның Құдайдың абсолюттігі және тұлғаны жетілдіру идеясымен тығыз байланысты болды. Кейбір дәстүрлер мен құндылықтар қазақ жеріне исламмен бірге келді. Мысалы, мұқтаж адамдарға көмек көрсетуді білдіретін «асар» деп аталатын дәстүр. Сондай-ақ, исламнан бастау алған және отбасылық құндылықтармен тығыз байланысты болып келетін – жерлеу дәстүрі. Жерлеу дәстүрі туралы айтқанда, қазақтар үлкен аумақтарды білдіретін көшпелі мал шаруашылығымен айналысқанын атап өту керек. Осыған байланысты ауылдар арасында едәуір үлкен қашықтық болды, жерлеу алдында үш күн күтті: бұл уақыт, оның ішінде алыс ауылдарда тұратын туыстардың уақытында келуі үшін қажет болды. Бұл дәстүр бүгінгі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтпаған.

Бейбітшілік құндылығын ислам да уағыздайды. Қазақ хандарын еске алатын болсақ, олар әрқашан бейбітшілік сүйгіш саясатын қолдаған. Тарихқа көз жүгіртсек, барлық қақтығыстар мүмкіндігінше бейбіт жолмен шешілді. Әскерлер мәселенің басқа шешімі болмаған кезде ғана енгізілді. Бейбіт өмір сүру идеясы Қазақстанның сыртқы саясатында әлі күнге дейін көрініс табады. Оның айқын дәлелі – біз үлкен арсеналға ие болсақ та, ядролық қарудан өз еркімен бас тартқан елміз.

Отандық философтар атап өткендей, Қазақстан жататын түркі мәдениетінің ой парадигмасы өз тарихының барысында ойлаудың табиғилығы және табиғатқа деген сүйіспеншілік, дәстүрлілік және әлеуметтік әдептілік, синкретизм, діндарлық сияқты сипатты қасиеттерімен ерекшеленді [2].

X ғасырдан бастап ислам түркі әлемінің дүниетанымдық қағидаттарының шешуші жүйесіне айналды. Оның бірден-бір

себебі – ислам өмірінің дүниетанымының қазақ халқының мәдени және құндылық діліне жақындығында деп түсіндіреміз. Мәселен, ақындар, жыраулар, билер тұлғасында қалыптасқан рухани-интеллектуалдық қасиеттерінің барлығы дерлік исламмен байланысты болды. Әдетте, дін білгірлері, ислам өркениетінің даласында білімді және толық құқықты өкілдері болып табылды. Яссауи мен Асан Қайғыдан бастап Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіпке дейін қазақ мәдениетінің көрнекті өкілдері ислам руханиятының өкілдері болған [3].

Екінші жағынан, ислам келгенге дейін де қазақ ділінде табиғи жолмен қалыптасқан құндылық бейімділігі Пайғамбардың ілімімен діни нормалар ретінде «бекітілген» деп айтуға болады. Ислам әдебиетіндегі мұндай «табиғи құндылықтар» әдетте «фитрат» деп аталады. Ой қорыта келе, әр дін өз тілінде адамдарға жалпыадамзаттық құндылықтарды жеткізеді, қоғамдағы мінез-құлық нормаларын бекітеді, халықтардың ғасырлар бойғы рухани құндылықтарының қамқоршысы ретінде әрекет етеді. Онда ғасырлар бойы білім мен ағартушылықтың негізі болған идеалды бейнелер орын алады.

Көптеген философтар мен мәдениеттанушылардың пікірінше, ХХІ ғасыр көптеген факторларға байланысты түркі мәдениеті мен өркениетінің ғасырына айналуы мүмкін. Оған түрткі болатын үш негізді айқындасақ:

Біріншіден, жаһандану жағдайында қазіргі әлемдік өркениеттердің байланыс аймақтары ерекше мәнге ие болады. Түркі әлемі ислам, православие, Қытай және Батыс өркениеттерінің тоғысында орналасқан; ол қандай да бір жолмен олардың мәдениеттерінің ықпалында болады, бұл өз кезегінде айтарлықтай әсер етеді.

Екіншіден, жаңа тәуелсіз түркі мемлекеттерінде мәдени тамырларды жандандыру және әлемдік қауымдастыққа кіру қажеттілігіне байланысты құмарлықтың күшті заряды пайда болады. Ия, және Түркияда бұл заряд таусылған жоқ.

Үшіншіден, түркі философиясының дәстүрлі құндылықтары мен идеялары (толеранттылық, сөздің қасиеттілігі, ашықтық, дәстүрді құрметтеу, инновацияларға бейімділік, этикалық

бағдарлану, табиғатқа жақындық, экологиялық сана және басқалары) қазіргі әлемдік өркениеттің сұранысына ие болып отыр [4].

Түркі философиясы философиялық дәстүрде өмір сүруге толық құқылы және әлемдік тарихи-философиялық процесте ерекше орын алады. Оның дамуын белгілі бір кезеңділікті бөліп көрсетуге болады: ежелгі, ортағасырлық және қазіргі кезеңдегі түркі философиясы.

Қазақстандағы түркі руханияты мен философиясының зерттеу саласының айрықша ерекшелігі оның деректанулық базасының кеңеюі болды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының арқасында шет елдерде және Қазақстан елдерімен іргелес жатқан елдерде – Қытайда, Иранда, Монғолияда, Ресейде қазақ халқының тарихы мен мәдениеті жөнінде жаңа деректер іздеу жүзеге асырылды. Бағдарлама міндеттерін іске асыру барысында бұрын белгісіз дереккөздердің аудармалары жүзеге асырылды және бұрынғы еңбектердің ғылыми объективтілік және жанартылған дүниетанымдық парадигма тұрғысынан жаңа аудармалары жасалды, өткеннің мәдени құбылыстарын зерттеу ауқымы мен көлемі кеңейді. Біздің еліміздің ғалымдары түркі дәуірі мен тарихы туралы қазіргі заманғы білімді, түркілердің рухани тәжірибесін, сондай-ақ осы тұрғыдағы қазақ халқының мәдениетін байытатын жаңа дәлелдер мен себептерге ие болды. Олардың түркі халықтарының рухани байлығы туралы білімдерін арттыруға жаңа мүмкіндіктері пайда болды.

Қорытындылайтын болсақ, қазақ философиясы – табиғаты жағынан түркі, сипаты жағынан Еуразиялық болса керек. Сонымен бірге, ол әрқашан шындықты іздеу үдерісі, яғни өмірді оның тұтастығында ақылмен қамту сияқты сөздің тура мағынасында даналыққа ұмтыла береді. Қазақ философиясының ерекшелігі, ол адамдардың бойында Отанға, ата-бабалар жеріне деген сүйіспеншілікті қалыптастыруға ұмтылып, халықты патриотизм, табиғатқа, сыртқы әлемге ұқыпты қарау рухында тәрбиелеген. Ал жоғары азаматтық және моральдық, сондай-ақ жеке тұлғаның әлеуметтік қасиеттері, философиялық рефлексия оның объектісі болды. Қазақ философиясына тән белгілер философиялық ойларды білдірудің ерекше формасы болып табылады. Оның негізгі

мәселелері: адамның, мораль мен адамгершіліктің, әлеуметтік әділеттілік пен идеалды қоғамның проблемалары, қазақ халқының болашағының мәселелері. Қазіргі жағдайда тарихтың әлі зерттелмеген беттерін ашып, философиялық дүниетанымды, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Сүлеймен Бақырғани сияқты ұлы ойшылдардың құнды мұраларын, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы философиялық ойларды, ағартушылық философиясын тереңірек зерттеу қажет деп ой қорыта аламыз.

Қазақтардың рухани әлемі

Қазіргі заман талабына сай тұлғаның рухани әлемінің қалыптасуы алдыңғы ұрпақтардың даму нәтижелеріне негізделген. Адамзат тарихы – бұл білім тарихы ғана емес, ол сонымен қатар бүкіл өмірлік процесті, ең алдымен адамның өзін-өзі қалыптастыру процесін қамтиды. Бұл процесс таныммен қатар тұлғаның моральдық тұрғыдан дамуын да қажет етеді. Бұл ретте Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасы, олардың құндылықтар әлемін қалыптастыруға қосқан үлесі зор.

Қазақтың көрнекті ойшылдары Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығында адамгершілік құндылықтарының рөлі, олардың ислам руханияты мен құндылықтарымен байланысы көрініс тапқан. Абайдан кейін Шәкәрім Құдайбердіұлы исламның діни ілімін, ағартушылықты және жасампаз еңбекке деген ұмтылысты адамның адамгершілікке қайта өрлеу құралы ретінде қарастырды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзін діни философ ретінде орнықтыра отырып, сопылықтың негізгі құндылықтық идеяларын келешек ұрпаққа даналық етті.

Абай Құнанбайұлының моральдық философиясының басты мәселесі -адамның рухани жаңаруы және адамгершілік-этикалық мәселелер. Абай Құнанбайұлы адамды Құдайдың шығармашылық қызметінің, оның даналығы мен адамға деген сүйіспеншілігінің нәтижесі ретінде қарастырады. Абай Құнанбайұлы адамды, ең алдымен, адамгершілік табиғатпен емес, сеніммен анықталатын

рухани болмыс ретінде сипаттап, оны адам Құдайдан шыққан тіршілік иесі деп түсіндіреді.

Егер Абай Құнанбайұлы ақиқат пен жақсылыққа қызмет етуді шынайы сенім деп түсінсе, онда философ адамның ақыл-ойы мен практикалық іс-әрекетін рухани құндылықтарға басымдық беру деп санайды. Сондықтан ойшылдың пікірінше, адам өміріндегі ең бастысы – жан мен жанашыр жүрек екенін, олардың адамды жетелейтін нағыз рухани қасиеттер екенін толық сеніммен айтады.

Абай Құнанбайұлы шығармашылығының танымал зерттеушісі М.С. Орынбековтың пікірінше, қазақ ойшылының руханият құрылымы үш элементтен тұрады: «Руханияттың үш элементінің бірінші орнында исламға деген сенім, содан кейін ғана махаббат пен ақыл орналасады» [5]. Мәселен, ойшылдың дүниетанымына сай, тек дін арқылы адам өз өмірінің жоғарғы мағынасына жақындайды, дәл осы жерде ар-ождан, ар-намыс және қадір-қасиет сияқты руханияттың атрибуттары да пайда болады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық-этикалық ой-толғауларының мазмұнында Жаратушының және жанның өлмейтіндігінің идеялары қарастырылады. Философ бұл проблемаларды жеке адамның да, жалпы адамзаттың да тағдырында шешуші деп санайды, өйткені олар адам өмірінің рухани-адамгершілік мағынасын қалыптастырады, адам мен қоғамның рухани құндылықтары әлемін анықтайды. Философтың пікірінше, бұл сұрақтың жауабы адамды әділ мінез-құлыққа, оның өміріндегі рухани-адамгершілік құндылықтардың басшылығына бағыттауы керек.

Шәкәрім Құдайбердіұлы ар-ождан тұжырымдамасын құндылықтар категориясымен байланыстырады. Сонымен қатар, оның шығармашылығында ар-ұждан этикалық ұғым ретінде емес, философиялық категория ретінде айқындалады. Философтың пікірінше, ар-ождан – адам өмірінің, ғылымның және философияның мәселелерін шеше алады, ең бастысы, адамның руханиятын жандандырады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы ар-ұжданды адам қарапайымдылығының, әділдігінің және мейірімділігінің бірлігі ретінде анықтайды, яғни ар-ождан адамның ең жақсы қасиеттерінің

бірлігін білдіреді. Ар-ождан адамға адамгершілік пен жеке басының қадір-қасиетін сақтауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, философ ар-ұждан – бұл жанның ең үлкен тілегі мен қажеттілігі деген қорытындыға келеді.

Ар-ождан сонымен бірге адамның моральдық өлшемі болып табылады. Шәкәрім Құдайбердіұлы мейірімділік пен ар-ұжданның негізгі адами құндылықтарын қамтитын, адамның моральдық жаңғыруы туралы өзінің тұжырымдамасын ұсынады. Философ адамның ізгілену сипатын, оның моральдық мәнін сақтайтын үш адамгершілік қасиетті алға қояды, атап айтқанда «Адал еңбек, ар-ожданды, шын жүрек» [6]. Ол адам өмірі, адамдың бақыты мен адамдар арасындағы келісім олардың негізінде құрылады деген сенімде болды.

XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ ойшылы, публицист, этнограф және ағартушы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық-діни идеяларына жүгінетін болсақ, келесі көзқарастарын келтіре аламыз: «Мен Құдайдың бір екенін, оның құдіретті екенін білемін. Оған сенемін. Құдай деген не, ол кім екенін – мен білмеймін: мендегі ақыл бұны түсіндіруге жеткіліксіз... Бірақ бәрібір, ол жасаған нәрсеге қарап, оның әрекеттеріне қарап, мен оған, оның ұлылығы мен күшіне сенемін...» [7].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы еңбектерінде дін исламның ақиқаттылығы, құндылығы, қадір-қасиеті, адамзат өміріндегі пайдалары уағыздалған. Оның тақырыптарының басты нысанасы дін, өз кезегінде ақын сол дін тақырыптарын жеңіл, түсінікті, өз еліне қолайлы поэзия тілімен мүмкіндігінше жеткізуге тырысқан. Мұхаммед Пайғамбарымыздың хадистерін өзінің мысалдары арқылы бейнелеген.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымының негізгі тақырыбы дін тақырыбы болып табылатындықтан, оның әрбір шығармасында ислам дініне деген құрмет-өнеге, Алла Тағалаға деген сүйіспеншілік еркін сезіледі. Ол бұл идеяны дінмен байланыстырады: оның пікірінше, Құдайды білу адамзатқа, әділеттілікке әкеледі. Сондықтан оның дүниетанымында Құдайға деген сенім ерекше орын алады.

Біз оны Алланың шексіз екенін, ал біздің ойымыздың шекаралары бар екенін атап өткен Абай Құнанбайұлының көзқарасымен

ұқсастықтарды деп атап өтуге болады. Шекарасы бар нәрсе шексіздігін біле алмайды. «Біз Құдай бір, ол бар деп айтамыз: бұл сөздер біздің санамызда үнемі болуы үшін айтылған» [8].

Исламның бес парызына қатысты туындылар Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығында көптеп кездеседі, соның бірі «Бес парыз» деген өлеңі. Мұнда ойшылдың құндылықтық идеялары айқын байқалады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңдерінде қиянат пен зұлымдық жасаған адамдардың соңғы барар жері – тозақ екені, сан қайталанып көрсетіледі. Тозаққа сегіз түрлі адам кірмейді деп «Жер мен Көк» дастанында жырланады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да ғылымның адам үшін парыз екенін шегелеген. Ақынның ойынша, егер Құдайға құлшылық еткің келсе, әуелі ілім-білімді үйренуің керек. Дінді тану тек ғылым арқылы ғана жүзеге асады деген сенімде болған.

Осылайша, біз көріп отырғанымыздай, исламның моральдық-этикалық ұстанымдары, кез келген басқа дін сияқты, жалпыадамзаттық мұраттармен, рухани құндылықтардың басымдығын жариялаумен тығыз байланысты. Қазақ философиясының көрнекті ойшылдарының пікірінше, Құдайды түсіне отырып, адам шынайы адами қасиеттерге ие болады және діни-адамгершілік нұсқаулар адамның бойында жоғары адамгершілік құндылықтардың тамырлануына ықпал етеді.

Қорытындылай келе, адамның ішкі әлемінің маңызды белгілерінің бірі – оның руханилығы, құндылық бағдарларының болуы екенін мойындай аламыз. Құндылықтар – бұл адам үшін маңыздылықтың көрінісі. Оларды объектілердің өздері анықтай алмайды, себебі адамдардың септігінсіз құндылықтар дамымайды, таралмайды, тек адам баласының қатысуы нәтижесінде қалыптасады. Құндылықтар әлемі өзгермелі, ол адаммен бірге өзгереді. Құндылықтар – бұл адамдардың өмірлік бағытының бастысы деп айтуға болады. Сол сияқты, дін – бұл адамның әлемге деген қарым-қатынасы дамиды, көптеген саяси, моральдық, эстетикалық идеялар жетілетін жалпы формасы. Мораль мен дін өмірге әртүрлі әлеуметтік қажеттіліктерден туындаған, әртүрлі әлеуметтік функцияларды орындауға арналған. Діни құндылықтар,

олардың этикалық категориялары үнемі жаңарып отырады, қазіргі заманғы пішінге ие болады. Діни құндылықтар адамның қажеттіліктері, ұмтылыстары мен мақсаттарына сәйкес бағыт-бағдар алады.

Қазіргі заман аясындағы рухани құндылықтар

Бұл тараудың ауқымында қазақ философиялық ойының мүмкіндіктерінің кең спектрі басшылыққа алына отырылып, қазіргі заман контекстіндегі рухани құндылықтардың рөлі мен орны қарастырылды.

Гуманизм мен әділеттілік заманауи қоғам құндылықтары ретінде. Барлық уақытта гуманизм, әділеттілік, ортақ игілік, руханият идеялары моральдық прогрестің қозғаушы күші болды. Гуманизм мен әділеттілік идеялары әр дәуірде жаңа мазмұнға толы күрделі тарихи жолдан өтті. Бұл дамып келе жатқан мәдени, күрделі және көп қырлы әлеуметтік құбылыс, қазіргі жағдайда бұл ұғымдардың шекаралары едәуір кеңейтті. Гуманизм – бұл адамның жеке тұлға ретіндегі құндылығын, оның еркін даму құқығын және оның қабілеттерінің көрінісін тану деп түсіндіруге болады. Гуманизм сенімге балама болып табылатын қазіргі қоғамның жоғарғы құндылықтарының бірі. Қоғамда құндылық ретінде және әлемнің көптеген елдерінің конституцияларында принцип ретінде қалыптаспас бұрын, гуманизм өзінің негізгі идеяларын жобалаудың тараптарынан өтті.

Отандық әлеуметтік ойдың гуманизм мәселесіне қосқан үлесін атап өту қажет. Қазақстандық ғалымдар гуманизмнің тарихын, мәнін қарастыра отырып, гуманистік мінез-құлықтың өзіндік үлгілерін ұсына отырып, гуманизмді жан-жақты түсіндіреді. Айта кету керек, гуманизм қазақстандық қоғам үшін жаңа құбылыс емес. Қазақ гуманизмінің тамыры халық шығармашылығына, нақтыласақ, түркі кезеңінің ойшылдарының шығармашылығынан бастау алады. Қорқыт туралы халық аңыздары-гуманизмнің құрамдас бөлігі, оның мұрасы синкретикалық мәдениет ретінде дала жағдайында әртүрлі ілімдермен араласқан синкретикалық көрініс пен гуманизмге толы. Сонымен қатар, Қожа Ахмет Яссауидің

шығармашылығында орын алатын гуманистік ұстанымдар бар, олар «қанағат» сөзімен түсіндіріліп, қазақ халқын ұстамдылыққа, сабырлыққа мен ризашылық танытуға тәрбиелеген.

Отандық философиялық ойда авторлардың көпшілігі әлеуметтік-экономикалық жоспардағы өзгерістер құндылықтарды, демек гуманизмді жаңа түсіну қажеттілігін тудырады деген қорытындыға келіп отыр. Заман талабына сай, гуманизм қағидаты да трансформацияға ұшырады. Осының айқын көрінісі ретінде, ХХІ ғасырдың дамыған, әрі көптеген дамып келе жатқан мемлекеттерінде өлім жазасынан бас тарту, яғни Қазақстан Республикасында 2003 жылдан бастап өлім жазасын қолдануға мараторий жарияланған, екіншіден – мемлекет тарапынан амнистия қағидаларын қолдануды көрсете аламыз.

Осылайша, қазіргі заман аясында гуманизм – бұл тек адам табиғатынан ләззат алу және мейірімділікке шақыру құндылығы ғана емес, мемлекеттің прогрессивті дамуындағы міндетті қозғаушы құралы деп ой түйеміз.

Бүгінгі таңда әділеттілік барлық саяси және әлеуметтік дискурстардың негізгі түйіні болып табылады. Соңғы бірнеше жылда әлеуметтік әділеттіліктің қоғамның негізгі құндылығы ретіндегі рөлі туралы пікірталас шиеленісе түсті. Бұл құндылық, қоғамдық өмірдің ақылға қонымды құрылымын, идеалды әлеуметтік қатынастар туралы идеялардың жиынтығын білдіре отырып, мемлекет пен қоғам әл-ауқатының негізгі аспектілерінің бірі болып саналады. Мүмкін, қазіргі әлемде олардың әділеттілігі немесе әділетсіздігі туралы мәселе туындамайтын адами қатынастардың саласы жоқ шығар, ал әділеттіліктің қазіргі келбеті – бұл құқықтар мен міндеттердің, еңбек пен сыйақының, қылмыс пен жазаның бір-бірімен сәйкестігінде жатыр деп тұжырымдауға болады.

Саяси құндылықтар. Бостандық пен демократия, азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет, дінаралық диалог және түрлі мәдени және діни дәстүрлерді құрметтеу сияқты саяси құндылықтар да қазіргі заманның ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады.

Ұрпақтар сабақтастығы құндылық ретінде. Ұрпақтардың өзара әрекеттесуінің құндылық аспектілерін талдау әсіресе қоғамдағы қарқынды өзгерістер жағдайында өте маңызды, өйткені

ұрпақтар арасындағы қатынастардың сипаты уақыт келе өзгерді. Ұрпақтар сабақтастығы, әлеуметтену жағдайларына және белгілі бір қоғам мен мәдениетте қабылданған құндылық нормаларының әрекет ету дәрежесіне байланысты.

Ұрпақтардың өзгеруі кең және терең әлеуметтік өзгерістердің маңызды факторларының бірі болып табылады. Ұрпақтар арасындағы өзара іс-қимылдың негізінде құндылықтар жүйесінде көрініс тапқан мәдени-тарихи тәжірибенің сабақтастығы жатыр. Құндылық бағдарларын ұрпақтан-ұрпаққа беру механизмі бірқатар кезеңдерден тұрады: аға ұрпақтардың мәдени белгілерді мысал арқылы – іс-әрекет үлгісін қолдана отырып жеткізу. Екіншіден, жас ұрпақтың аға ұрпақтардың нормалары мен ережелерін игеруіне. Үшіншіден, аға ұрпақтардың игерілген құндылықтарын трансформациялау арқылы осы құндылықтарды таңдау және түсіндіру арқылы жаңа тарихи және әлеуметтік-экономикалық жағдайларға сәйкес келетін жаңа идеалдар мен қағидаттарды дамытуға көшу орын алады. Бұл ұрпақтар сабақтастығын сақтау біздің мемлекетіміздің маңызды міндеттерінің бірі болып қала береді.

Алдағы уақытта мемлекет құрылысында, саясатта күтіліп отырған өзгерістерде, халық үніне құлақ асатын мемлекет үшін саяси құндылықтарды ұстану басты мәселе болып отыр. Осыған сәйкес, келесі ғылыми-тәжірибелік ұсыныстарды белгілеуге болады:

- Жаңа Қазақстанды құру жолында, құндылықтардың ішінде, ең алдымен гуманизм мен әділеттілік тенденцияларына сүйене отырылып, жалпыадамзаттық құндылықтар призмасы арқылы мәселелердің қазіргі әлеуметтік-саяси контекстіндегі құндылықтарға ерекше назар аудару қажет. БАҚ және әлеуметтік желілер арқылы медиа кеңістікте осы құндылықтарды таратуға, әрі ағартуға ерекше назар аудару керек.

- Мемлекет пен халықтың диалог алаңдарын өткізу қазіргі заманғы құндылықтарды нығайтуға қызмет етеді, бұдан басқа саяси мәдениетті қалыптастыру мүмкіндігі пайда болады.

- Рухани құндылықтарды өмірде және өмірлік жағдайларға бейімдеу және қолдану білім беру үдерісіне енгізу. Бүгінгі таңда

білім алу дамып келе жатқан адам мен қоғамның құндылығы ретінде өзекті болып келеді. Сол себептен де, мектеп табалдырығынан бастап, жоғарғы оқу орындарында арнайы курстар мен семинарлар өткізу арқылы оны жүзеге асыруға болады.

Әдебиеттер

1. Кемерова В.Е. Современный философский словарь. – М.: Академический проект, 2004. – 864 с.
2. Аюпов Н.Г. Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы: Институт философии и политологии и университет «Кайнар», 2006, с. 8-16; 15-52.
3. Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Фараб, 2000, с. 284-5; с. 7-8; с. 116.
4. Электрондық ресурс - https://ca-c.org.ru/journal/2013/journal_rus/cac-02/13.shtml#:~:text=
5. Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов. – Алматы, 2001. – С. 170.
6. Кудайбердиев Ш. Записки Забытого. – Алматы, 1991. – С. 100.
7. Мәшһүр -Жүсіп Көпеев. – Павлодар, 2003 ж. – 107-108 бет.
8. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986.

1.6. Ұлттық мәдени мұраның рәміздік мәні және эстетикалық қырлары (*Мейрманов А.Д.*)

Қазақ рухани-мәдени мұрасын көркемдік-эстетикалық және семиотикалық тұрғыдан пайымдау тұрғысында ең алдымен рухани-мәдени мұралардың рәміздік мазмұнына назар аударған абзал. Рәміздер әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде адамзат тарихында маңызды орын алып, оның рухани мәдениетінде терең таңбаланған. Оның көркемдік-эстетикалық қырларын бағамдау арқылы мәдениеттің, рухани мұрамыздың мән-мазмұнын тануға мүмкіндік туады. Эстетика – адамның дүниеге түйсіктік немесе шығармашылық қатынасын зерттейтін ғылым десек, осы танымдық үдерісте адам сезінеді, түйсінеді, рухани-сезімдік толқынысты күйге енеді, рухани шаттыққа, катарсистік хәлге бөленеді, өзінің ғаламмен тұтастығын пайымдайды, көп жағыдайда сенім иесі

Научное издание

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ
СТРАТЕГИЯСЫ КОНТЕКСТІНДЕ ҚОҒАМНЫҢ
МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ**

**ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ И ЦЕННОСТЕЙ
ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИИ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА**

Дизайн и верстка: ***Ж. Рахметова***

РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения» КН МНВО РК

Подписано в печать 28.06.2022.
Тираж 800 экз. Формат 60x84 ¹/₁₆
Печать офсетная. Бумага офсетная.
Усл. печ. л. 24,81.

Отпечатано в типографии ТОО «378»
г. Алматы, пр. Райымбека, 212/1